

КАТЕГОРІЯ ІНТЕРЕСУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Категорія «інтерес» періодично і під різними ідеологічними кутами зору привертає увагу правознавців (хоча іноді вона у залежності від позиції та уподобань авторів підміняється спорідненими поняттями — «потреби», «вимоги» тощо).

Значним є інтерес до «інтересів у праві» (хай пробачать колеги цей каламбур) сьогодні, коли нового звучання набуває проблема узгодження [1], протиставлення та конфлікту інтересів [2]. Один лише перелік праць у цій галузі, не кажучи вже про аналіз останніх, зайняв би значне місце. Однак необхідності в тому нема, оскільки ґрунтовні огляди такого роду вже зроблені іншими авторами [3; 4; 5; 6].

Проте у галузі дослідження зазначеної категорії склалася парадоксальна ситуація. Попри ту обставину, що практично всі автори, які торкалися цієї проблеми (у кожному разі протягом останнього століття), згадували про широке використання терміна «інтерес» у законодавчих актах, жоден з них не аналізував концепцію останніх щодо визначення цього поняття, надаючи перевагу абстрактному теоретичному аналізу.

Звісно, такий підхід має свої переваги і на його користь можна навести хоча б той доказ, що не концепція права має ґрунтуватися на актах законодавства, а навпаки — акти законодавства мають створюватися на підґрунті відповідної концепції.

Разом із тим наведений доказ є справедливим стосовно поточного законодавства. Якщо ж ведеться про засадничі акти законодавства, якими є, наприклад, Конституція чи Цивільний кодекс, котрі визначають основи статусу особи, то припускається, що такі акти створені вже на підґрунті відповідної концепції, а відтак їхні положення є концептуальними щодо актів поточного законодавства (надто, якщо йдеться про початок кодифікації законодавства або про оновлення його на основі створення кодексу «пасіонарного» типу [7]).

Такий висновок зумовлює необхідність доктринального тлумачення категорій та понять (якщо відсутнє легальне визначення останніх) з метою встановлення своєрідного концептуального підґрунтя для наступних досліджень.

Звісно, сказане не становить висновок про недоцільність наукових розвідок, метою яких є оновлення концепції законодавства. Але тоді такий підхід має бути заявленим як мета дослідження і припускати згадку про положення правових норм не як підтвердження теоретичних положень, що формулюються на майбутнє, а як критичну оцінку таких положень і акцентування уваги на їхніх недоліках, чим, власне, і зумовлюється необхідність переоцінки і перегляду існуючої концепції.

Спираючись на задекларовані методологічні засади дослідження, розглянемо концепцію інтересу за Цивільним кодексом України (далі — ЦК України),

враховуючи при цьому, що в цивільному законодавстві поняття «інтерес» у більшості випадків вживається у сукупності з поняттям «цивільне право», яке у нормах права, зазвичай, виступає як провідне стосовно «вторинного» щодо нього поняття «інтерес».

Пристаючи до розгляду цього питання, передусім, слід зазначити, що визначення поняття «інтерес» або «цивільний інтерес» ЦК України не містить, хоча згадка про цю категорію міститься у низці статей глави 3, ст. 67, 69 та ін. цього Кодексу.

Навіть найбільш конкретна з цих норм — частина друга ст. 15 ЦК України — обмежується лише згадкою про те, що «кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства». Таким чином, замість визначення поняття «інтерес» маємо лише вказівку на можливість правового захисту інтересу та формулювання вимоги такого захисту — інтерес має «не суперечити загальним засадам цивільного законодавства».

Втім у такому підході немає нічого дивного, якщо взяти до уваги, що ЦК України не містить і визначення ключового для цивільного законодавства поняття «цивільне право», що, як згадувалося вище, у нормах права в більшості випадків нерозривно пов'язане з поняттям «інтерес». Така позиція є достатньо традиційною для вітчизняного цивільного законодавства: на ній ґрунтувалися також ЦК УСРР 1922 р. та ЦК УРСР 1963 р. (так само, як і цивільні кодекси інших союзних республік колишнього СРСР).

Враховуючи цю обставину, спробуємо проаналізувати розуміння поняття та сутності категорії «інтерес» у вітчизняному цивільному законодавстві, послуговуючись при цьому трактуванням *поняття цивільного права як можливої поведінки суб'єкта цивільних відносин, котрий діє в правовому полі* (тут і далі виділено мною. — Є. Х.).

(Хоча спеціальне дослідження поняття цивільного права не є метою цієї статті, необхідно зробити кілька принципових зауважень стосовно авторського бачення категорії «цивільне право».

По-перше, слід зауважити, що поняття «цивільне право» не тотожне більш широкому поняттю «суб'єктивне право», котре є загальною категорією права, охоплюючи приватні (цивільні) та публічні права, які належать певним суб'єктам правовідносин.

По-друге, здається досить архаїчним розглядати поняття цивільного права як права приватного через «тріаду можливостей»: 1) можливість діяти самому певним чином; 2) можливість вимагати певної поведінки від інших осіб; 3) можливість звернутися до відповідних державних органів за захистом. Відмова від традиційного підходу ґрунтується на тих міркуваннях, що приватна особа може вчиняти будь-які дії, крім тих, які прямо заборонені законом, а відтак зникає основа для визначення кола дій, які можуть бути здійснені, так само, як і для вимагання певної поведінки від інших осіб. Так, визначення взаємин суб'єктів права власності як можливої поведінки власника, якій відповідає обов'язок усіх інших осіб не порушувати це право, достатньо абстрактно виглядало і ра-

ніше, а в сучасних умовах тим більше може бути кваліфіковане як таке, що не дає уявлення про дійсні права та можливості власника.

Зазначені вище акценти у трактуванні поняття цивільного права певною мірою дають підстави для припущення, що законодавці уникають легального визначення цієї категорії з метою достатньо широкого трактування її у практиці застосування правових норм.

Разом із тим такий висновок сам по собі не дає критеріїв встановлення співвідношення категорій цивільного права та інтересу і таким шляхом визначення поняття останнього. Отже, маємо спиратися на аналіз норм глави 3 ЦК України «Захист цивільних прав та інтересів», які містять згадку про «інтерес», щоб таким чином отримати уявлення про концепцію вітчизняного цивільного законодавства щодо останнього.

На жаль, вказана глава містить більше запитань, ніж відповідей на них.

По-перше, виникає запитання, чи має йтися про «інтерес в цивільному праві» чи про «цивільний інтерес». Це пов'язано з тим, що і в назві глави 3, і в ст. ст. 15–17 ЦК України вживається вираз «цивільні права та інтереси». Отже, стосовно «права» точно вказано, що воно «цивільне», а стосовно категорії «інтерес» позиція виглядає не настільки чітко визначеною. Такий підхід здається не надто вдалим. Особливо, якщо врахувати широке розуміння інтересу, яке пропонується у філософській, юридичній тощо літературі [8].

З врахуванням зазначеного вище стосовно необхідності розрізнення цивільних та публічних прав здається доцільним розрізнити також публічний та цивільний (приватний) інтерес, що, власне, і має місце в спеціальній літературі.

Відтак можна стверджувати, що в нормах ЦК України, де йдеться про «цивільні права та інтереси», маються на увазі «цивільні права та цивільні інтереси», слово «цивільні» з міркувань економії місця у другому випадку випущене.

Таким чином, ми отримуємо першу відправну точку подальшого дослідження вже не інтересу, але «цивільного інтересу».

Наступним питанням — ключовим у контексті дослідження даної категорії — є встановлення тієї обставини, чи слід вважати цивільний інтерес категорією суб'єктивною, чи категорією об'єктивною.

І те, й інше трактування поняття «інтерес» є достатньо поширеним в юриспруденції [9]. Крім того, існує оцінка цієї категорії як такої, що має подвійну сутність, внаслідок чого визнається, що «в цивільному праві враховуються як об'єктивні, так і суб'єктивні інтереси» [10].

З цього приводу варто зробити таке зауваження. Інтерес у загальній теорії права може розглядатися як феномен, що має об'єктивні і суб'єктивні характеристики, а тому можна вести мову про «об'єктивні» та «суб'єктивні» інтереси.

Проте оцінювати «інтерес» як «благо» некоректно. І не лише тому, що є неточним сам термін «благо», який в українській мові ще в позаминулому столітті вважався архаїчним запозиченням з церковної мови, що у народній мові не вживається [11]. Важливою також є та обставина, що нас у даному випадку цікавить не «інтерес» взагалі, як суто наукова, а тому абстрактна кате-

горія, а трактування цього поняття відповідно до концепції сучасного українського цивільного законодавства.

Розглядаючи поняття інтересу під таким кутом зору, шляхом логічного та систематичного глумачення глави 3 та низки норм ЦК України, можна зробити висновок, що «інтерес» трактується в Кодексі як категорія суб'єктивна.

На користь такої позиції свідчить та обставина, що вираз «цивільних прав та інтересів», який вживається у назві глави 3 ЦК України, у назві та тексті ст. ст. 15–17, у ч. 4 ст. 67, ч. 3 ст. 69 та інших ЦК України, є усталеним, стабільним, тоді як у сукупності з термінами «об'єкт», «предмет» тощо вживання слова «інтерес» не зустрічається. Більш того, у розділі третьому книги першої ЦК України «Об'єкти цивільних прав» поміж таких об'єктів (у томі числі поміж «матеріальними та нематеріальними благами») інтереси не згадуються.

Разом із тим у випадках, коли термін «інтерес» вживається поза виразом «цивільні права та інтереси», ним позначаються поняття, які мають достатньо чітко виражене суб'єктивне забарвлення.

Наприклад, у ст. 237 ЦК України зазначається, що «не є представником особа, яка хоч і діє в чужих *інтересах*, але від власного імені». У ч. 3 ст. 238 ЦК України говориться, що «представник не може вчиняти правочини від імені особи, яку він представляє, у своїх *інтересах* або в *інтересах* іншої особи, представником якої він одночасно є...»

Аналіз змісту та спрямованості вказаних норм свідчить про те, що «інтерес» трактується тут як суб'єктивна категорія, оскільки навряд чи можна говорити про дії в «чужих благах», в «своїх благах» тощо. Натомість, цілком логічно виглядає вираз «діяти, враховуючи чужі (свої) прагнення».

Сказане уявляється справедливим і стосовно методологічних засад вживання відповідного терміна у гл. 79 ЦК України, яка регулює відносини, що виникають при вчиненні дій в майнових *інтересах* іншої особи без її доручення.

На перший погляд, може здатися, що категорія «інтерес» тут містить об'єктивні елементи. Таке враження може скластися, якщо виходити з того, що особа, яка вчиняє дії в майнових інтересах іншої особи без її доручення, захищає «благо» останньої.

Проте таке враження, думаю, є хибним. Це стає помітним вже тоді, коли ми спробуємо розкрити поняття «інтерес», яке вживається у контексті ст. ст. 1158–1160 ЦК України, через згадуване поняття «благо». Таке визначення одного поняття через інше ще якоюсь мірою виглядає припустимим у ч. 1 ст. 1158 ЦК: вираз «Якщо майновим інтересам іншої особи загрожує небезпека...» з деяким ступенем умовності можна замінити виразом «Якщо майновим благам іншої особи загрожує небезпека...»

Проте ні стосовно назви гл. 79 ЦК України, ні стосовно змісту інших її норм таке «розшифрування» поняття «інтерес» не виглядає прийнятним.

Наприклад, якщо спробувати внести відповідні зміни в назву гл. 79 ЦК України, то замість «Вчинення дій в майнових *інтересах* іншої особи без її доручення» отримаємо «Вчинення дій в майнових *благах* іншої особи без її доручення», що виглядає досить дивно. Аналогічний результат отримуємо і

при спробах зробити відповідні заміни у частинах 2 та 3 ст. 1158, ст. 1159, 1160 ЦК України.

Разом із тим набагато вдалішим виглядає у цьому контексті трактування «інтересу» як прагнень, бажань, устремлінь особи. Тоді назва гл. 79 ЦК України могла б виглядати (з врахуванням деяких уточнень редакційного характеру) таким чином: «Вчинення дій відповідно до *прагнень (бажань)* іншої особи без її доручення» або «Вчинення дій по захисту майнових *прагнень* іншої особи без її доручення».

Попри деякі уточнення така заміна термінів виглядає більш прийнятною і такою, що відповідає баченню законодавцями сутності даного інституту. Принагідно варто зазначити, що й у дослідженнях інституту ведення чужих справ без доручення (вчинення дій в інтересах іншої особи без її доручення) терміни «інтереси» та «блага» трактуються як не тотожні, а такі, що знаходяться в різних площинах. Це зумовлює досить широке вживання виразів «діяльність в інтересах володільця блага» тощо [12].

Таким чином, можна зробити висновок, що поняття «інтерес» у концепції вітчизняного цивільного законодавства розглядається як категорія суб'єктивна, а не об'єктивна. Що ж стосується згаданого вище виразу, вжитого у ч. 1 ст. 1158 ЦК України: «Якщо майновим інтересам іншої особи загрожує небезпека...», який виглядає винятком із загальної тенденції слововживання, то, думаю, і він не дає підстав для розгляду інтересу як категорії суб'єктивно-об'єктивної, оскільки створення таких конструкцій тягне порушення принципу «лезо Окама» і є небажаним. Інша річ, що може йтися про «суб'єктивний інтерес» та «об'єктивний інтерес». Однак у такому випадку мають бути відповідні термінологічні уточнення для кожного випадку їхнього вживання.

З врахуванням міркувань, викладених вище, цивільний інтерес відповідно до концепції українського цивільного законодавства — це прагнення, устремління, потреби особи, які не визначені законом або угодою сторін як цивільні права, але спрямовані на виникнення або збереження останніх. Саме при такому розумінні сутності поняття «інтерес» і є можливою постановка питання про дослідження проблеми узгодження, протиставлення та конфлікту інтересів, про що згадувалося на початку цієї розвідки. Адже, якщо ототожнювати «інтерес» і так звані «блага», то не можна ігнорувати ту обставину, що останні не можуть ні конфліктувати, ні узгоджуватися (звісно, якщо не йдеться про припущення змагання «кращого з іще кращим»).

Ведучи мову про особливості трактування поняття «інтерес» у сучасному цивільному законодавстві, варто звернути також увагу на некоректність (можливо, архаїчність) вживання виразів «законний інтерес», «інтерес, що охороняється законом», «охоронюваний інтерес» тощо.

Некоректність вживання такого виразу впливає з того, що у галузі приватного права цивільний інтерес, так само як і цивільне право, сам по собі не може бути «законним» або «незаконним» (якщо, звісно, не послуговуватися при визначенні права суто позитивістськими підходами). Адже прагнення, бажання людини, якщо вони не виражені у діях, не мають юридичного значення.

Натомість можна і слід вести мову про *правомірність* або *неправомірність здійснення* цивільних прав та інтересів, які визначаються із врахуванням норм, встановлених договором суб'єктів відповідних відносин, актами цивільного законодавства, звичаями, а також положеннями доктрини права. Якщо інтереси здійснюються правомірно, то вони підлягають правовому захисту. Якщо — ні, то такий захист заінтересованій особі не надається.

Звісно, в межах даної статті неможливо торкнутися усіх актуальних питань визначення та трактування такої складної категорії, як «інтерес», у вітчизняному цивільному законодавстві. Тому ця розвідка, передусім, має розглядатися як постановка низки питань, на які варто шукати відповіді шляхом обговорення та дискусій на запропоновану тему.

Література

1. Курбатов А. Я. Сочетание частных и публичных интересов при правовом регулировании предпринимательской деятельности. — М., 2001. — 212 с.
2. Ледов Д. И. Конфликт интересов. — М., 2004. — 288 с.
3. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. — М., 2000. — С. 234–244.
4. Вішник О. М. Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: Проблеми правового забезпечення. — К., 2003. — С. 8–28.
5. Ткачук А. Л., Дрішлюк А. І. Цивільно-правовий захист охороплюваних законом інтересів // Актуальні проблеми держави і права. — 2003. — Вип. 23. — С. 118–126.
6. Малько А. В., Субочев В. В. Законные интересы как правовая категория. — С.Пб., 2004. — С. 11–36, 53–66.
7. Харитонов Є. О. Новий Цивільний кодекс України як кодекс «пасіонарного» типу // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. — 2002. — № 2. — С. 16–20.
8. Малько А. В., Субочев В. В. Вказ. праця. — С. 11–25.
9. Курбатов А. Я. Вказ. праця. — С. 52–57.
10. Ткачук А. Л., Дрішлюк А. І. Вказ. праця. — С. 123.
11. Словарь української мови: В 4 т. / Упоряд. Б. Грішечко. — К., 1996. — Т. 1. — С. 70.
12. Харитонов Е. О. Обязательства, возникающие из ведения дел без поручения, в советском гражданском праве: Дис... канд. юрид. наук. — Х., 1980. — С. 128–142.

УДК 347(477)

А. І. Дрішлюк

ПОДОЛАННЯ ПРОГАЛИН В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ І ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

В Україні на сучасному етапі її розвитку відбувається удосконалення законодавства, що регламентує правове становище фізичних осіб, передбачає гарантії реалізації і захисту їх прав і свобод, визначених Конституцією [1] та іншими законами України. Конституційні норми, в яких закріплені ці права й інтереси, виступають основою для їх деталізації у галузевому законодавстві.

Відповідно до ст. 11 Цивільного кодексу України [2] (далі — ЦК України) цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але